

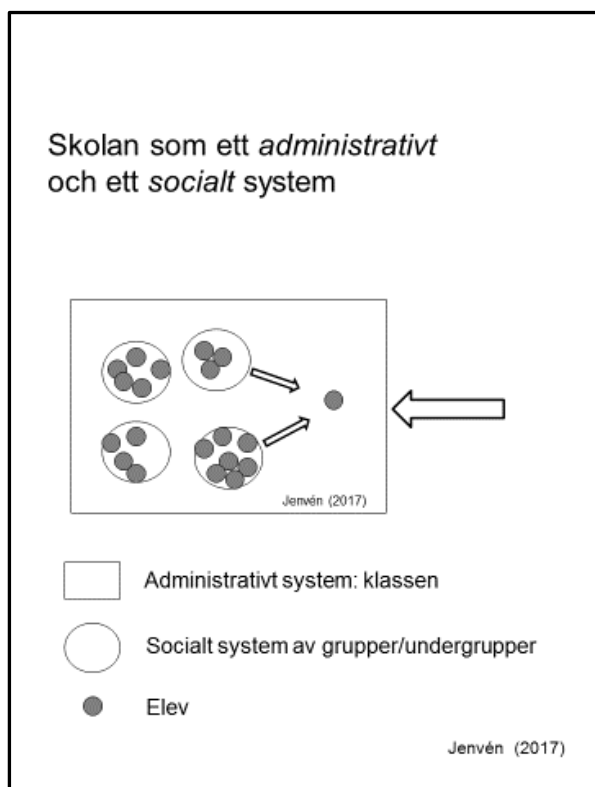
Skolklassen som ett tvingande system och utsatta elevers situation

Av H el ene Jenv en, fil. dr i pedagogik

Social samvaro i en skolklass kan studeras ur skilda perspektiv. Beroende på vilka glasögon man tar på sig kan man få syn på olika saker och få svar på olika frågor. En av mina utgångspunkter är att betrakta skolan som ett tvingande system dvs. en plats där elever måste vara för att de har en skolplikt. En annan utgångspunkt är att betrakta skolklassen som en hierarkisk struktur vilket innebär att elever antas positionera och gruppera sig inom skolklassens ram. Denna maktordning ger vid handen att skolklassen utifrån elevernas perspektiv förmodligen inte är jämlik vad gäller exempelvis elevers möjligheter att komma till tals och bli lyssnade på. I följande stycke beskrivs hur kränkningar och mobbning kan f rst as utifrån perspektivet ”skolan som ett tvingande system”.

Skolans ansvar i det tvingande systemet

Skolan kan ses som ett tvingande system, det vill säga en plats där elever måste vara för att de har skolplikt. Det innebär att ansvaret vad gäller att garantera barn och elevers trygghet vilar på skolan. Lärare behöver förstå skolan utifrån detta perspektiv eftersom alla elever i en skolklass kan ses som ”fångade i systemet”. Med hjälp av Björn Erikssons (2001) sociologiska mobbningsteori kan man förklara på vilket sätt fenomenet mobbning uppstår i detta system. Skolan eller som i Jenv ens (2017) studie, en skolklass, kan betraktas som bestående av två parallella system, ett *administrativt* och ett *informellt socialt system* (se figur 1). Mellan systemen kan det uppstå spänningar som kan få konsekvenser för den elev som utestängs och inte får vara med. *Rektangeln* symboliserar en skolklass i termer av ett administrativt system. De *fyllda cirklarna* symboliserar elever som g r i skolklassen. De *fyra cirklarna som omger de fyllda cirklarna* symboliserar informella sociala system (kamratgrupper). De *två pilarna* som  r riktade mot en elev motsvarar kränkande handlingar.

Figur 1. Skolan som ett *administrativt* och ett *socialt* system.

Pilen utanför rektangeln symboliserar det faktum att eleven har skolplikt och därför inte på ett enkelt sätt kan ta sig ifrån det tvingande systemet. När elever startar sin skolgång eller vid kommande stadiövergångar placeras elever i det administrativa systemet, det vill säga skolklassen utifrån administrativa data – beroende på hur gamla de är, var de bor och vilken skola de väljer. Omedelbart kommer eleverna att börja formera sig i informella sociala system (kamratgrupper). Denna process går ofta snabbt och lärare kan ha svårt att påverka det som sker. Här har dock lärare ett viktigt ansvar – att se till att ingen elev hamnar utanför. Det kan vara så att en elev hamnar utanför de informella sociala systemen (kamratgrupperna) och utsätts för mobbning. När mobbning uppstår sker följande: Elever i de informella sociala systemen (kamratgrupperna) börjar utsätta den här eleven för olika former av upprepade kränkande handlingar. Konsekvensen av dessa handlingar kan bli att den utsatta eleven puttas mot det som symboliserar det administrativa systemets yttre gräns och hamnar i spänningsfältet mellan detta och de informella sociala systemen. Det administrativa systemet upprätthålls av rektor som är ytterst ansvarig och lärare med hjälp av de styrdokument som gäller för verksamheten. Eleven puttas tillbaka in i det administrativt definierade systemet eftersom eleven som nämnts ovan har skolplikt. Det är ”puttandet fram och tillbaka” som kan förklara mobbningen - eleven kommer inte därifrån. Den utsatta eleven kan förmodligen inte protestera mot den kränkande behandlingen i högre grad än att eleven fortsättningsvis orkar träffa sina klasskamrater. I ett annat sammanhang som exempelvis vid en egenhändigt vald fritidsaktivitet (jfr skolplikt) kan eleven på ett enklare sätt, dra sig därifrån. Eleven skulle kunna säga: ”Jag vill inte fortsätta med fotbollsträningen för att jag har ont i knät”.

Resultat i Jenvéns (2017) studie visar att ett flertal elever utsätts för upprepade kränkningar utan att lärare fullt ut agerar utifrån den nolltolerans som enligt styrdokumentet skall vara rådande. Här framkommer också att lärarna finns i det informella sociala systemet som aktiva aktörer. De befinner sig således inte utanför det som ovan beskrivits som mobbning. I relation till skolan som ett tvingande system behöver vi också förstå att en utsatt elev måste förhålla sig till det faktum att ständigt tvingas möta klasskamraterna. Sammantaget kan konstateras att alla elever i en skolklass är fångade i systemet och att skolan kan ses som en speciell social miljö där mål ska uppnås i interaktion med andra. Detta innebär att skolan måste se till att varje elev erbjuds delta med samma förutsättningar och under samma villkor i skolans verksamhet, både när det gäller kunskapsinhämtning och social utveckling.

Nedan följer ett utdrag från Christina Osbecks (2017) artikel ”Skolans dolda etik – om kränkning och utanförskap” för att visa hur lärares interna normer påverkar utsatta elevers situation.

Lärares interna normer riskerar förvärra situationen

I en fas av arbetet då Jenvén och lärarna som hon samarbetade med i aktionsforskningsarbetet frustrerades över att förändringsarbetet inte gav de effekter de hade hoppats på upptäckte Jenvén att lärarna själva föreföll vara en del av problemet, som hon uttrycker det. I denna fas förändrades studiens upplägg och hon övergick till att också uppmärksamma lärarnas normer.

Tre lärarnormer identifierades av vilken den första handlar om att det är viktigare att vara lojal mot kollegor än att ta ansvar för elevers välbefinnande. Man tar t.ex. inte aktivt avstånd från yttranden från kollegor som kan uppfattas kränkande. Enligt den andra förväntas inte män uppfatta eller reagera mot kränkningar i samma utsträckning som kvinnliga kollegor eftersom kvinnor uppfattas ha större förmåga att upptäcka kränkning genom sin mera utvecklade personkänedom. Detta kan med andra ord ursäktas att manliga lärare inte ingriper. Den tredje lärarnormen uttrycker att vissa elever själva har försatt sig i en situation som gör att de utsätts för kränkningar. Det förefaller alltså som att lärarna

försvarar en viss typ av "normalitet" med följd att de samtidigt ursäktar kränkande handlingar. Elever kan behöva anpassa sig för att undgå kränkningar. Sammantaget undergräver dessa normer det förändringsarbete som lärarna vill få till stånd enligt Jenvéns studie.

Normernas effekter för utsatta elever

Vilka konsekvenser dessa normer sammantaget kan få för utsatta elever framkommer i flera exempel i Jenvéns studie. Bland annat visas hur elever med olika hög position i klassen får olika möjligheter till lärarstöd. Lärarnormerna är inte absoluta utan kan villkoras i relation till social position. I sin summering trycker Jenvén på hur studien visar att skola för en utsatt elev till stora delar kan handla om anpassning till gällande normer och kraftigt beskuret handlingsutrymme. Det är svårt att utifrån denna insikt se hur skolan ska kunna vara en skola för alla, menar Jenvén.

Att arbeta normkritiskt

Studien visar med andra ord på vikten av sätta frågor om mobbning och utanförskap i ett vidare perspektiv om förhållningssätt och betydelsen av att skapa ökad medvetenhet om detta samt ett normkritiskt förhållningssätt. Samtidigt visar studien hur hotfullt elever kan uppleva att detta är och vilka reaktioner det kan få när ett sådant arbete sätts i system. Jenvéns studie har mycket att lära alla lärare och inte minst religionskunskapslärare som arbetar för en ökad livsförståelse och en gedigen grund för unga att diskutera frågor om gott och ont, rätt och fel utifrån – för att på sätt utveckla ungas etik (Osbeck 2017, s. 2-3).

Utsatta elevers möjlighet att påverka sin situation

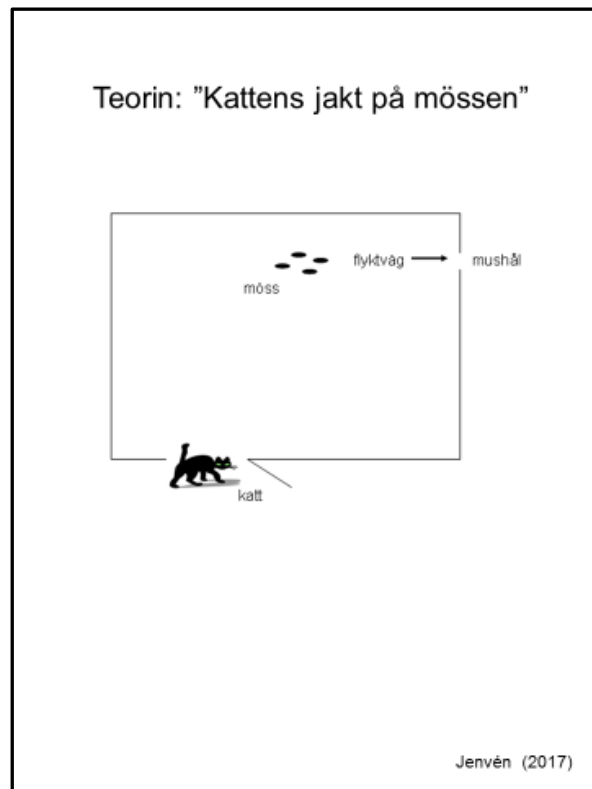
Skolan kan enligt Jenvén (2017) betraktas som ett tvingande system. På samma sätt kan man betrakta arbetsplatser. Björn Eriksson (2001) har urskilt fyra gemensamma egenskaper hos skola och arbetsliv:

- Den första egenskapen är att aktörerna inte kan eller åtminstone har begränsade möjligheter att välja samaktörer.
- Den andra egenskapen är att man kommer att vistas med dessa samaktörer under obestämd men i många fall lång tid.
- Den tredje egenskapen är att aktörerna inte kan lämna spelplanen utan, ibland stora, kostnader. Det är inte enkelt att byta klass eller skola. Att helt lämna skolan är i praktiken omöjligt och att skolka för med sig stora konsekvenser.
- Den fjärde egenskapen är att aktörernas närvaro och antal är godtyckliga. En skolklass kan bestå av en elev ytterligare eller en elev mindre, det spelar ingen roll (Eriksson 2001, s. 16-17).

Sammantaget speglar ovan beskrivna egenskaper hos ett tvingande system att ingående aktörer behöver förhålla sig till några delvis "försvårande" faktorer. Dessa faktorer tycks styra och i vissa fall begränsa elevers möjligheter att verka som autonoma individer.

Vilka möjligheter finns för den utsatta elev som befinner sig klämd mellan det sociala systemet (att stå utanför gruppen med dess normer) och det administrativa systemet (att vara en elev med skolplikt i det obligatoriska skolsystemet)? För den elev som blir utsatt för mobbning finns enligt Ola Agevall (2007) inte så många alternativ. Eleven kan välja att byta skolklass, vilket är ett stort steg men ger inga garantier för att förhållandena kommer att bli bättre. Eleven kan göra allt för att bli accepterad av någon klick i skolklassen. Det kan fungera, men en tidigare avisad person kan lätt uppfattas som "desperat" eller "klängig", en som "försöker för mycket". På så sätt är denna strategi vågad. Misslyckas eleven med detta skulle hen bli en ännu mer uttalad utesluten kamrat. Eller så kan eleven välja att acceptera sin nuvarande status och inte göra försök till inträde i gruppen. Även detta tenderar att förstärka uteslutningen (a.a., s. 171).

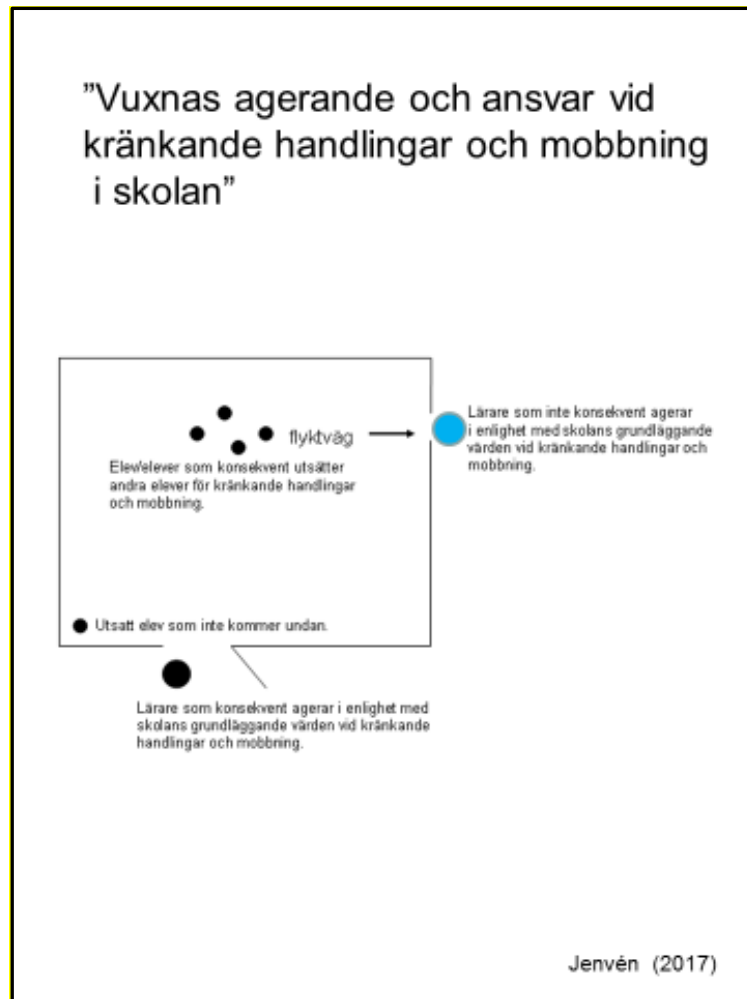
I ett förbättringsarbete måste alla vuxna i praktiken agera fullt ut dvs. utifrån en nolltolerans mot kränkande behandling. Forskning (Jenvén 2017) visar att utsatta elever med låg status inte på egen hand kan förbättra sin situation. De är beroende av att vuxna agerar. Teorin: "Kattens jakt på mössen" har visat sig vara en hjälp att förstå vad som sker om någon vuxen inte agerar fullt ut vid någon form av kränkande behandling. Metaforen (teorin) kan tyckas problematisk men den hjälper mig (Jenvén 2017) att förklara något som kan ses väldigt komplext och som jag inte kan förklara på ett tydligare sätt.

Figur 2. Teorin: "Kattens jakt på mössen".

Teorin kan med hjälp av metaforen (se figur 2) förklaras på följande sätt: Det du ser är ett rektangulärt rum med en öppen dörr vid ena långsidan. Utanför dörren står en katt. Inne i rummet finns fyra möss symboliserade som fyra svarta ovaler. Till höger, på kortsidan, finns ett mushål dvs. en flyktväg för mössen. När katten kommer in i rummet kommer mössen snabbt försvinna ut genom hålet.

På ett liknande sätt kan man förklara det som sker när en eller flera lärare inte konsekvent och fullt ut agerar i en kränkningssituation med hjälp av nästa figur (figur 3). Här illustreras vad som kan inträffa då vuxna agerar eller underlåter att agera vid kränkande handlingar och mobbning i en skolklass.

Figur 3. Vuxnas agerande och ansvar vid kränkande handlingar och mobbning i skolan.

Det som nu framträder utanför det symboliska rummet är inte en katt (jfr. figur 2) utan en lärare som konsekvent agerar fullt ut i varje kränkningssituation som kommer till dennes kännedom. Inne i rummet har de fyra mössen bytts ut mot elever som konsekvent utsätter andra elever för kränkande handlingar och mobbning. Nere i det vänstra hörnet illustreras en utsatt elev som inte kommer undan. På den högra kortsidan har mushålet som illustrerades i figur 2 bytts ut mot en eller flera lärare som inte konsekvent agerar fullt ut när det kommer till dennes/deras kännedom att en elev är utsatt för kränkande handlingar eller mobbning. Den här lärarens agerande ger således eleverna som mobbar en möjlighet att komma undan, en flyktväg.

Vad blir konsekvensen av ett sådant här agerande för olika aktörer? Jenvéns (2017) studie visar vikten av att ha ett samstämmigt förhållningssätt i praktiken och att detta kan förklaras som ett krav för att: För det första, garantera elevers trygghet i skolan. För det andra, garantera kollegers trygghet när det gäller att kunna agera fullt ut i arbetet mot kränkande handlingar och mobbning. Det krävs ett samarbete med andra lärare kring det som kan beskrivas som fostransuppdraget. För det tredje, om lärare ska kunna motivera och förändra elevers attityder och främja deras utveckling till demokratiska medborgare måste vuxna i praktiken ha ett gemensamt förhållningssätt. Det bör ta sig uttryck i att lärare gestaltar de demokratiska värdena och alla lärare måste tydligt ge uttryck för att en nolltolerans mot kränkande handlingar alltid gäller. Om inte detta sker kan det få konsekvenser i form av att elevers trygghet i skolan sätts på spel och att kollegers agerande riskerar att begränsa barns möjlighet till utveckling.

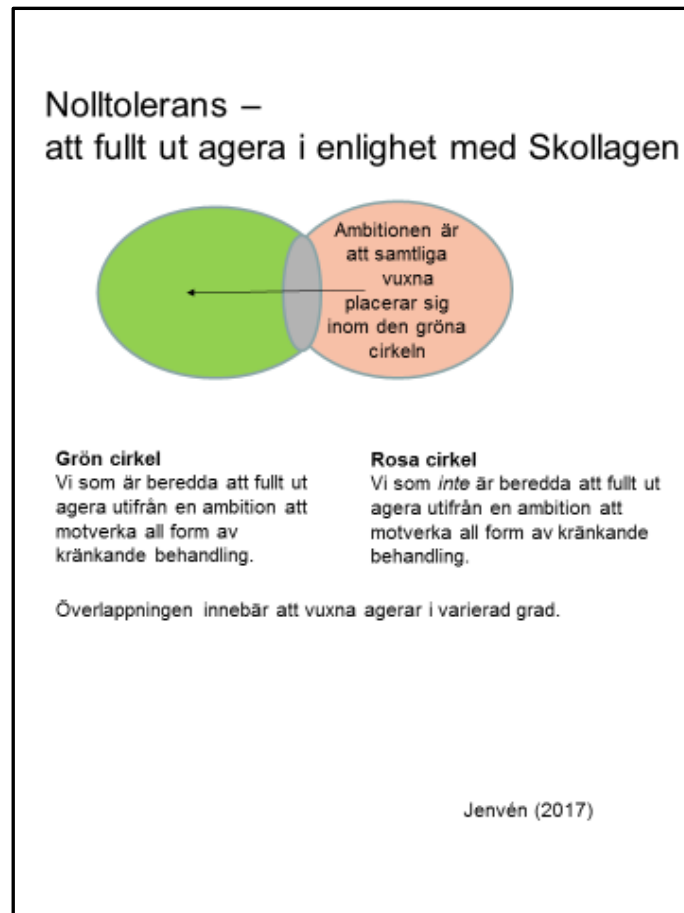
Dessa två typer av lärare, den som konsekvent agerar (se figur 3) och läraren som inte konsekvent agerar (se figur 3) kan utgöras av enskilda aktörer eller hela arbetslag alternativt konstellationer av skilda professioner. De två typerna av lärare kan i relation till teorin: "Kattens jakt på mössen" (se figur 2) förstås enligt följande: Den lärare som konsekvent agerar i enlighet med skolans grundläggande värden (nolltolerans) symboliseras av katten. Den lärare som inte konsekvent agerar i enlighet med skolans grundläggande värden (nolltolerans) symboliseras av "mushålet". Det som inträffar i en mobbningsituation¹ kan förstås som att en vuxen aktör på skolan "agerar som ett mushål" (se figur 2). Här kan två typer av "mushål" identifieras: "*Osäkra mushål*" - De som av någon anledning inte kan eller vågar eller inte orkar agera fullt ut kring något man i organisationen kommit överens om ska gälla. "*Cementerade mushål*" - De som av någon anledning inte vill agera trots att de ges förutsättningar samt i praktiken har den kunskap som erfordras.

Konsekvensen av att en vuxen inte agerar fullt ut det vill säga utifrån en absolut nolltolerans kan bli att mobbningen inte upphör utan fortsätter. Det administrativa systemet (rektangeln) fallerar – det håller inte tätt. "För att nå framgång i antimobbningsarbetet krävs bland annat aktivt engagerade individer och resurser av olika slag, som kompetent personal, organisatorisk stabilitet och en personalgrupp som drar åt samma håll" (Skolverket 2011, s.13). När läraren som symboliseras av den svarta prick (se figur 3) ställer krav på mobbaren att sluta, kommer eleven förmodligen att på olika sätt protestera och göra motstånd. Motståndet kan bero på att eleven vill försvara sin position i skolklassens hierarki.

Elevens status kan bygga på att hen kränker andra elever i skolklassen. När lärare ställer krav på elever i en skolklass att upphöra med kränkande handlingar utmanar lärarna de kränkande elevernas status vilket kan innebära att dessa elever upplever läraren som agerar som ett hot som ska undanröjas. Strategier för att undanröja en lärare som försöker hindra kränkande handlingar kan vara att elever enskilt eller kollektivt gör motstånd och protesterar genom att säga: "Jag är rädd för honom", "Jag tycker inte om henne" eller "Han överdriver". Syftet med elevernas påståenden kan vara att försöka förminska läraren till förmån för andra lärare som inte ses som hotfulla för mobbarna. Lärare som agerar på ett sätt som gynnar de elever som kränker andra elever lyfts fram som den som gör rätt. Lärare som agerar på ett sätt som begränsar de elever som kränker lyfts fram som den läraren som gör fel. Om en elev på egen hand eller med stöd från vårdnadshavare gör motstånd (protesterar) mot en lärares agerande – fundera då på ifall läraren kommit åt en kärnpunkt. Om det finns flera vuxna personer i klassrummet eller kring en kränkningsituation - vilken vuxen har då mandatet enligt eleverna det vill säga vem lyssnar eleverna på? Det är viktigt att inför eleverna markera att alla vuxna har mandat att intervensera vid kränkningar.

För att förklara den komplexitet som illustreras i figur 3 skulle man "grovt" kunna dela in pedagogisk personal tillsammans med elevhälsopersonal som finns på en skola i två grupper (se figur 4):

¹ I avhandlingen Utsatta elevers maktlöshet (Jenvén 2017) exemplifieras hur ett komplext mobbningsfall med hjälp av teorin: *Skolan som ett tvingande system* kan förklaras (s. 199-203).

Figur 4. Nolltolerans – att fullt ut agera i enlighet med Skollagen.

Den första gruppen här illustrerad som en grön cirkel visar: (1) Vi som är beredda att fullt ut agera utifrån en ambition att motverka all form av kränkande behandling. Den andra gruppen illustrerad som en rosa cirkel visar: (2) Vi som *inte* är beredda att fullt ut agera utifrån en ambition att motverka all form av kränkande behandling. Dessa två grupper kan ses som två motpoler mellan vilka det finns något som skulle kunna betraktas som en gråzon i betydelsen att här finner vi aktörer som i varierad grad, men inte fullt ut agerar mot kränkande handlingar. Insatserna som görs i denna så kallade gråzon får inte fullt ut en önskad effekt i form av en nolltolerans mot kränkande handlingar och mobbning i en skolklass. En utmaning för skolans ledare ligger i att få samtliga vuxna på skolan in i det gröna fältet för att på så sätt ge förutsättningar att skapa en optimal lärmiljö, präglad av trygghet och studiero för var och en av eleverna.

Hur mobbning kan skapa kulturer och strukturer

I skolklasser kan det finnas en kultur där exempelvis jargong eller enskilda skojbråk uppfattas som legitimt (Skolverket 2013). Det kan beskrivas som kulturell och strukturell mobbning. I en mobbningsituation kan eleverna ta eller ges sex olika roller: (1) Den som blir utsatt, (2) den som försvarar den utsatte, (3) den utomstående (elev som är passiv och inte gör något), (4) den som utsätter, (5) assistenten (elev som aktivt hjälper till) samt (6) medlöparen. Den beskrivna rollfördelningen kan förändras utan att mobbningsstrukturen i sig ändras. Om exempelvis en lärare förmår den elev som kränker att upphöra med handlingen, kan en annan elev överta rollen som "en som utsätter andra för kränkningar". Eleven som kränker kan också välja att byta offer. En utsatt elev kan också själv börja kränka andra elever. Skolklasser där detta fenomen är återkommande beskrivs inte sällan som "jobbiga klasser".

Genom att upprepat ge sig på en utsatt elev, visar man att "jag är inte som hen och så länge hen är utsatt kan jag känna mig någorlunda trygg".

För att utveckla en djupare förståelse för mobbning använder Dorte Søndergaard (2012, 2014) begreppet social ångest vilket bygger på antagandet att människor är existentiellt beroende av social förankring. När detta behov av social tillhörighet äventyras eller hotas uppstår social ångest. Oron finns alltid närvarande som en rädsla under ytan när människor interagerar och handlar om risken att exkluderas och marginaliseras vilket kan leda till förlust av värdighet och i värsta fall "social död". Inneslutning förknippas i detta sammanhang med projekt av värdighet, medan uteslutning förknippas med produktion av förakt. Om en elev utsätts för mobbning ökar föraktskapandet som riktas mot denne som avhumaniseras och tvingas att anta en extrem position. Föraktskapandet och urskiljandet av ett mobboffer bidrar således till sammanhållning inom kamratgruppen, något som kan ge övriga tillfällig lättnad från ångesten att själva bli socialt uteslutna ur gemenskapen menar Søndergaard.

Kränkande handlingar kan bilda svårupptäckta mönster vilka kan synliggöras med hjälp av kartläggningsmetoden Sociografisk inventering (Jenvén & Orlenius 2016). Skolverket (2013) talar om fyra typer av nedsättande handlingar: skojbråk, konflikter, kränkningar och mobbning. Mellan dessa handlingar kan det vara svåra gränsdragningar. Ett sätt att komma åt handlingar som skulle kunna vara kränkande men där lärarna kan vara osäkra på huruvida de ska agera eller inte med risk för att själva "bli betraktade av elever som en som kränker" är att agera vid "oönskade handlingar i en lärmiljö". Då kan handlingarna kopplas till lärares ansvar att upprätthålla trygghet och studiero. Skolverket (2013) menar att det finns två typer av mobbare där de populära skyddas av kamrater. Att mobba kan dessutom innebära förhöjd status. 4 av 5 elever får höjd status av att utsätta andra elever för mobbning. Det kan enligt Jenvén (2017) förklara varför lärare kan möta motstånd när de ställer krav på elever att upphöra med kränkande handlingar.

Kulturell och strukturell mobbning

En kultur där exempelvis jargong eller enskilda "skojbråk" uppfattas som legitimt.

- Eleverna kan ges eller ta sex olika roller i en mobbningsituation.
- Rollfördelningen kan förändras utan att mobbningsstrukturen rubbas.
- Kränkande handlingar bildar svårupptäckta mönster.
- Skojbråk, konflikter, kränkningar och mobbning – svåra gränsdragningar.
- Två typer av mobbare där de populära skyddas av kamrater.
- Att mobba kan innebära förhöjd status.

Skolverket (2013)

Figur 5. Kulturell och strukturell mobbning enligt Skolverket (2013).

Enligt Skolverket (2011) ska verksamheterna i skolor kartläggas. Detta ska ses som ett sätt att få en bild av hur det främjande, förebyggande och åtgärdande likabehandlingsarbetet bör organiseras. I figur 6 illustreras ett exempel på en inventering av oönskade handlingar på lektioner i en högstadielklass där en senare kartläggning med metoden Sociografisk inventering visade att kulturell och strukturell mobbning förekom.

En sådan här inventering kan göras på olika sätt beroende på perspektiv (elev eller vuxenperspektiv) och syfte. I exemplet som illustreras i figur 6 var syftet att skolklassens mentorer ville få en bild av hur eleverna fokuserade på undervisningen när de hade lektioner. Mentorerna hade bett en assistent i den aktuella klassen att under en specifik lektion med hjälp av manualen markera oönskade handlingar som de aktuella eleverna utförde under en teoretisk lektion (80 min.).

Sammantaget speglar den här texten vikten av att vuxna på en skola agerar med ett gemensamt förhållningssätt i praktiken. Detta inte minst för att en skolklass kan beskrivas som ett tvingande system och att elever som utsätts för kränkande handlingar och mobbning är beroende av att vuxna fullt ut agerar utifrån en nolltolerans mot kränkande handlingar såsom Skollagen föreskriver.

Inventering av oönskade handlingar på lektioner

Namn på elev	Pratar om annat i syfte att störa lektionen	Pratar rakt ut	Öppna protester, klaga, kritisera, sucka, stöna	Kastar saker, sudd eller dylikt	Går omkring/ går ut från lektion	Mobil	Övrigt
Omar							
Eddi							
Ellen							
Adrian							
Sigme							
Linnea							
Olle							
Arvid							
Edvin							
Felicia							
Erika							
Eric							
Märkus							
Emelie							
Elwin							
Oscar							
Loke							
Elias							
Wilma							
Mohammad							
Natalie							
Alvin							

Figur 6. Exempel på manual för inventering av oönskade handlingar på lektioner.

Referenser

- Agevall, O. (2007). Mobbning, interaktion och meningsproduktion. I M. Carlheden; R. Lidskog & C. Roman (red.): *Social interaktion: Förutsättningar och former*, s. 160-184. Malmö: Liber.
- Eriksson, B. (2001). Mobbning: en sociologisk diskussion. *Sociologisk forskning*, 38(2), s. 8-43.
- Jenvén, H & Orlenius, K (2016). Sociografisk inventering – en metod för att kunna främja den sociala samvaron. *Paideia*, 11, s. 27-36.
- Jenvén, H. (2017). *Utsatta elevers maktlöshet: En studie om elevers sociala samvaro som förbättringsarbete i åk 8-9*. Örebro: Örebro University.
- Osbeck, C. (2017). *Skolans dolda etik – om kränkning och utanförskap*.
<https://www.skolverket.se/forskning/amnen-omraden/so-amnen/relig...>[Hämtad 20180109]
- Skolverket (2011). *Utvärdering av metoder mot mobbning*, rapport 353.
- Skolverket (2013). *Kränkningar i skolan-analyser av problem och lösningar*. Stockholm: Skolverket.
- Søndergaard, D M (2012). Bullying and social exclusion anxiety in schools. *British Journal of Sociology of Education*, 33(3), s. 355-372.
- Søndergaard, D M (2014). Social exclusion anxiety: Bullying and the forces that contribute to bullying amongst children at school. I R. M. Schott & D. M. Søndergaard (red.): *School Bullying: New Theories in Context*, s. 47-80. Cambridge: Cambridge University Press.